Gönderim Tarihi: 02.05.2017

Kabul Tarihi:11.02.2018

ŞEYHU'L-İSLÂM MUSTAFA SABRÎ'NİN 'MEVKÎFU'L-BEŞER TAHTE SULTÂNÎ'L-KADER' İSİMLİ ESERİNİN KELÂM AÇISINDAN BİR TAHLİLİ

As-Sayh al-Islam Mustafa Sabri and an Analysis from the Perspective of the
Islamic Theology on 'Mevkîf al-Beşer Tahte Sultan al-Kadar'

Hüseyin DOĞAN

Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.

ORCID ID: 0000-0002-3509-5340

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi (1869-1954), Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine tanıklık etmiş önemli bir şahsiyettir. Dinî-ilmî alanda birçok söz ve eserin sahibi olan Mustafa Sabri, inanç, görüş, düşünce ve eserleri itibarıyla yaşadığı döneme damgasını vurmuş saygın bir bilim insanıdır. Ancak sürgün ve gurbet hayatına mahkûm edildiğinden genelde düşünce ve görüşlerini ya doğru şekilde ifade edememiş yahut da ifadeye çalışsa da yanlış anlaşılmıştır.

Mustafa Sabri'nin kelâm alanında dikkate değer görüş ve düşüncelerinden en önemlisi irade ve insan fiillerine olan bakışıdır. Hiç kuşkusuz onun bu konudaki görüş ve düşüncelerinin totalini ifade etmesi açısından "Mevkîfu'l-Beşer Tahte Sultânî'l-Kader" isimli eserinin büyük bir önem ve kıymeti vardır.

Anahtar Kavramlar: Mustafa Sabri, Osmanlı, Eş'arî, Kelâm, Eser.

Abstract

Mustafa Sabri (1869-1954) was a person who witnessed to the last periods of the Ottoman Empire. He had many words and works in the scientific field, he was a respected scientist who struck the turning mark he lived with his belief, views and thoughts. However, since he was condemned to exile and dignity, he often misunderstood his thoughts and opinions if he could not express them correctly or tried to express himself.

Mustafa Sabri's view of thought and human actions was the most important of his remarkable views and thoughts in the field of the word of God. There is no doubt that his work titled 'Mevkîf al-Beşer Tahte Sultan al-Kadar' has great importance and value in terms of his total expression of opinions and thoughts on this subject.

Keywords: Mustafa Sabri, Ottoman, Esh'ari, Kalam, Book.

1. ŞEYHU'L-İSLÂM MUSTAFA SABRÎ

Osmanlı Devleti'nin son Şeyhu'l-İslâmlarından birisi olan Mustafa Sabri Efendi, 1286/1869 yılında Tokat'ta doğmuştur (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 5). Babası, ulemadan Hacı Ahmed Efendi'dir. Mustafa Sabri, ilköğrenimine kendi memleketinde başlamış ve on yaşında hafızlığını tamamlamıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 5). Gençlik yıllarının başında ilim sevdasına ve yolculuğuna koyulan Mustafa Sabri, Kayseri'ye giderek

orada dönemin meşhur ilim adamlarından birisi olan Divrikli Hoca Hâfız Emin Efendi'nin derslerine devam etmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 1). Hâfız Emin Efendi'nin ilim tedrisinde kısa sayılabilecek bir zamanda aklî ve naklî ilimlerde büyük ilerleme sağlayan Mustafa Sabri Arapça, Mantık, Kelâm, Fıkıh Usulü, Fıkıh, Tefsir ve Hadis gibi dinî ilimleri okutabilecek bir seviyeye erişmiştir (Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 350). Bundan ötürü olsa gerek ki, erken yaşında Hocası Hâfız Emin Efendi'nin takdirlerini kazanmak suretiyle ilim icâzeti alma şerefine nail olmuştur (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 1; Altınsu, 1972, s. 79; Erdal, 2016, s. 1).

Hiç şüphesiz, ilmi elde etme hususunda bununla yetinmeyen Mustafa Sabri, bir süre sonra İstanbul'a giderek Meşihat-ı İslâmiyye'de Ders Vekili ve Huzûr Dersleri Mukarriri Gümülcineli Hâfız Ahmed Âsım Efendi ile Mehmet Âtîf Efendi'nin öğrencisi de olmuştur (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 5; Kurucu, 2016, s. 1). Burada Hocası Gümülcineli Hâfız Ahmed Âsım Efendi'den icâzet alan Mustafa Sabri, hocasının kızı olan Ulviye Hanım'la evlenerek İstanbul'a yerleşmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 5).

1890 yılında İstanbul'da katıldığı “Ruûs” sınavını başarıyla tamamlayan Mustafa Sabri Efendi, 22 yaşında müderris olmaya hak kazanmış ve devlet tarafından Fatih Camii Baş Müderrisliğine tayin edilmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 1). Burada, otuz yaşına kadar eğitim ve öğretime devam eden Mustafa Sabri elliden fazla öğrenciye icâzet vermiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 1). 1896 yılında Beşiktaş Âsâriye Camii İmam-Hatipliği görevine getirilen Mustafa Sabri, 1898 yılında “Huzûr Dersleri Muhataplığı”na tayin olunarak 1914 yılına kadar bu görevde kalmıştır. İlim adamları arasında ilmî kişiliği ile temayüz eden Mustafa Sabri, toplam dört rütbeden oluşan “Osmânî” ve “Mecîdî” nişanları ile doğrudan ödüllendirilmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 5). 1899-1904 yılları arasında Yıldız Sarayı Kütüphanesi'nde, Halife II. Abdülhamid'in “Hâfız-ı Kütüb”ü olarak çalışmış ve bu sırada boş durmayarak Hocası Köse Niyazi Efendi'den kıraat ilmini de okumuştur. Ayrıca o, Medresetü'l-Vâizîn'de Tefsir; Medresetü'l-Mütehassisîn ile Süleymâniye Medresesi'nde de Hadis Müderrisliği yapmış olup “Teddîk-i Müellefât-ı Şer'îyye”nin kurucuları arasında yer almıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2). Bu dönemde, “Cem'iyet-i İttihâdiyye-i İslâmiyye”nin reisliğine seçilerek bu kuruluşun çıkarmış olduğu “Beyânu'l-Hakk” adlı derginin başyazarlığına getirilmiştir (Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 350). 182 sayı devam eden bu dergide yazdığı yazılar genelde tenkit ve cevap esasına dayanmıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 5). Bunun yanı

sıra o, Silistre Müftülüğü görevinde de bulunmuş olup daha sonradan İstanbul Merkez Kadılığı'nın idarî işler bölümünde birinci sınıf memuriyet hizmetinde yer almıştır. Bu arada, Ahmet Hilmi Efendi'nin "Hicâz Vilâyeti"nde kadılık görevini yürüttüğü dönemde de, "Müşâvir-i Sâni" unvanıyla hizmet etmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2).

1908 yılı, Mustafa Sabri Efendi'nin aktif siyasî yaşama katılımının gerçekleştiği özel bir yıl olmuştur. Nitekim o, II. Meşrutiyet'in ilanının hemen sonrasında yapılan seçimlerde başarı sağlamış ve Tokat mebusu seçilerek Meclis'e girmeye hak kazanmıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 6; Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 350). Bu esnada meclis içinde ve dışında devlet yönetimi bağlamında ciddi sayılabilecek birtakım eleştiri ve tenkitlerde bulunduğu için iktidar partisinin tepkisini kendi üzerine çekmiştir. Zira o, üstün zekâsı, ilmî dirayeti ve cedelci yapısıyla bu tepkileri yatıştırmayı başarabilmiştir. Ayrıca bu dönemde, "Alemdâr Gazetesi" ile "Peyâm-i Sabâh"ta yazılar ve makaleler de yazmıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 6; Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 351).

Mustafa Sabri Efendi, 1913 yılında gerçekleştirilen Bâbîâli Baskını sonrasında büyük kızı olan Sabiha Hanım'ın destek ve yardımlarıyla kaçmayı başarmış ve önce bir marangoz imalâthanesine, buradan da kıyafet değişikliği sayesinde Fener taraflarında oturan bir Rûm ailesinin evine sığınarak orada gizlenmeye devam etmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 6; Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 351). Buradan bir Romanya vapuruna binerek doğrudan Köstence'ye gitmiştir (Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 351). Bir süre sonra eşi ile çocuklarını da buraya getirtmiş ve burada yaşamaya devam etmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2). 18 Kasım 1918'de Köstence'den İstanbul'a dönen Mustafa Sabri, ilk önce "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye" azalığına daha sonradan da "Süleymâniye Medresesi Baş Müderrisliği"ne doğrudan atanmıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2).

Ocak 1919'da tekrar Tokat mebusu seçilerek meclise giren Mustafa Sabri, siyasî hareketlerin ve fikir hayatının içine sürüklenmiştir. Bunu fırsat bilen Mustafa Sabri, kurtuluş mücadelesinde Anadolu insanı harekete geçerken çareler aramış ve İstanbul'da halkı uyarıcı ve yol gösterici nitelikte konuşma ve çalışmalarda bulunmuştur. Seçimlerin hemen ardından, 4 Mart 1919'da kurulan Sadrazam Damad Ferîd Paşa'nın ilk kabinesine "Şeyhu'l-İslâm" olarak iştirak etmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 6). Damad Ferîd Paşa'nın Paris Konferansı'na gidişinde Sadrazamlığa vekâlet etmiştir. Bu esnada, başkanlık ettiği Bakanlar Kurulu Toplantıları'nı genelde aşr-ı şerif okuyarak kapatmıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 6). 16 Mayıs 1919

yılında Damad Ferîd hükümetinin iktidardan düşmesinden sonra “Meşîhât Makâmı”ndan ayrılan Mustafa Sabri bu sefer de “âyân” üyeliğine atanmıştır (Akbulut, 1992, c. VI, s. 33; Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 351). Bu sırada o, daha sonradan Teâlî İslâm Cemiyeti’ne dönüşecek olan “Cemiyet-i Müderris”in birinci reisliğini de yapmıştır. Bu cemiyette özellikle de Mustafa Saffet, İskilipli Mehmed Âtîf ve Said Nursî ile birlikte çalışmaya özen ve gayret göstermiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2).

Damad Ferîd Paşa’nın 19 Mayıs 1919’da kurmuş olduğu ikinci hükümette yeniden “Şeyhu’l-İslâm” olarak görev alan Mustafa Sabri Efendi, iki ay sonra bu görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır (Akbulut, 1992, c. VI, s. 33). Bu arada, hükümetçe kendisine tevdi edilen “Şûrâ-yı Devlet Reisliği” vekâletini de yürüten Mustafa Sabri, 1920 yılında Sevr Antlaşması’nın ilgili maddelerini görüşmek üzere Padişah tarafından “Şûrâ-yı Saltanât”a çağırılmış ve görüşü sorulmuştur (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2). 21 Temmuz 1919 yılında kurulan üçüncü Damad Ferîd kabinesinde “Şeyhu’l-İslâm” olarak tekrar görev olan Mustafa Sabri, bu memuriyetinden 30 Eylül 1919’da istifa etmek suretiyle ayrılmıştır (Akbulut, 1992, c. VI, s. 33). 31 Temmuz 1920’de kurulan beşinci Damad Ferîd kabinesinde tekrar “Şeyhu’l-İslâm” olan Mustafa Sabri, bu defa “Şûrâ-yı Devlet Reisliği” (Danıştay Başkanlığı) görevini de kendi uhdesine almıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2). Sevr Antlaşması 10 Ağustos 1920’de, yani Mustafa Sabri Efendi “Şeyhu’l-İslâm” iken imzalanmıştır. Muhtemelen o, Damad Ferîd hükümetindeki üyeler ile anlaşamamış olacak ki, 25 Eylül 1920’de bu görevinden ayrılmıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 6; Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 351).

Millî mücadelenin başarıyla tamamlanmasından hemen sonra İstanbul’dan ayrılarak Yunanistan’ın Gümülcine kentine giden Mustafa Sabri, daha sonradan Hicaz Emiri Şerîf Hüseyin’in daveti üzerine Mekke’ye gitmiş ve burada beş ay kaldıktan sonra ailesinin iklim şartlarına intibak edememesinden ötürü buradan ayrılarak Mısır’a yerleşmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 6; Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 351). Burada da istediğini bulamayan Mustafa Sabri, 1927 yılının Nisan ayında kayınpederinin memleketi olan Gümülcine’ye (Batı Trakya) tekrar dönüp orada beş yıl ikamet etmiştir (Akbulut, 1992, c. VI, s. 33). 1932 yılında Atina’ya giderek Mısır Büyükelçisi’nin yardımcılarıyla Mısır’a geçen Mustafa Sabri, birkaç yıl sonra ailesiyle beraber İskenderiye’ye gitmiş ve ailesi ölünceye kadar orada kalmıştır. Bu dönemde yazmış olduğu eserler ve ilmî çalışmaları sonucunda Mısır’da yeniden itibar sağlamış, pek çok âlimi dost edinmiş ve evini bir ilim meclisi haline getirmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2). Hatta

o, Mısır Evkâf Vezirliği bünyesinde kurulan “Lecnetü’n-Nühûz” üyeliğine seçilmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2). Bu dönemde “el-Kavlu’l-Fasl” adlı yapıtını Kahire’de neşreden Mustafa Sabri Efendi, Mısır Veliahdı’nın iltifatına mazhar olmuş ve el-Ezher Üniversitesi’ne atandığı “müderreslik” unvanıyla da bir anlamda onure edilmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. I, s. 2). Hayatının son otuz yılını Mısır’da ilimle uğraşarak geçiren Mustafa Sabri Efendi, “el-Ahbâr”, “el-Feth” ve “el-Hidâyetü’l-İslâmiyye” adlı pek çok dergi ve gazetede yazılar yazmıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 6). Hareketli, heyecanlı ve olaylarla dolu dünya hayatını 1371/1954 tarihinde dâr-ı bekâya irtihal etmek suretiyle noktalayan Mustafa Sabri Efendi’nin ölümüne yazılı ve görsel basında geniş yer ayrılmış olup cenazesine ilim ve siyaset adamlarının yanı sıra büyük bir halk kitlesi iştirak etmiştir. Mustafa Sabri’nin naâsı, Abbâsiyye’ye defnedilmiştir (Akbulut, 1992, c. VI, s. 33).

Osmanlı Devleti’nin yıkılışını ya da sona erişini en üst düzeydeki makamda görevli bir kişi olarak idrak eden ve Batı medeniyeti ve düşüncesi karşısında İslâm medeniyeti ve düşüncesinin çöküşünü engellemek için gayret ve özveride bulunan Şeyhu’l-İslâm Mustafa Sabri Efendi, bütün hayatını bu düşüncesini gerçekleştirmeye yönelik ilmî, fikrî ve siyasî mücadelelerle geçirmiş bir kişidir. Öyle ki, o, bu amaç ve çalışmaları doğrultusunda müslümanlar arasında uzun uzadıya tartışma konusu olan temel birtakım problemlerin çözümüne katkı sağlamak için eserler yazmış ve siyasî faaliyetlerde bulunmuştur. Bu meyanda, klasik Kelâm ilminin önemli bir duâyenisi olarak kabul edilen Şeyhu’l-İslâm Mustafa Sabri Efendi, kendi ilim meclisinde pek çok öğrenci yetiştirmiş ve eserler vermiştir. Onun en meşhur Arapça eserleri “Mevkîfu’l-‘Akl ve’l-‘İlm ve’l-‘Âlim min Rabbi’l-‘Âlemîn ve ‘İbâdihi’l-Mürselîn” (Kahire: 1369/1950), “Mevkîfu’l-Beşer Tahte Sultânî’l-Kader” (Kahire: 1352/1933. Bu eser, “İnsan ve Kader” ismiyle Prof. Dr. İsa Doğan tarafından Türkçeye çevrilerek 1989 yılında İstanbul’da Kültür-Basın Yayın Birliğince basılmıştır), “Mes’elelu Tercemeti’l-Kur’ân” (Kahire: 1351/1932), “el-Kavlu’l-Fasl” (Kahire: 1351/1934), “Kavli fi’l-Mer’e” (Kahire: 1354/1935), “en-Nekir ‘alâ Munkiri’n-Ni‘meti mine’d-Dîn ve’l-Hilâfet ve’l-Ümme” (Beyrut: 1343/1924) adlı kitapları yer almaktadır. Osmanlıca basılan eserleri ise, “Yeni İslâm Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyesi -Musâ Cârullâh Bigiyef’e Reddiye-” (İstanbul: 1338/1919. Bu eser, Bedir Yayınlarınca 1998 yılında İstanbul’da tekrar basılmıştır) ile “Dinî Mücedditler” (İstanbul: 1341/1922. Bu eser, 1977 yılında İstanbul’da ikinci kez neşredilmiştir) dir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 6; Yavuz, 2006, c. XXXI, s. 352).

2. ‘MEVKÎFU’L-BEŞER TAHTA SULTÂNÎ’L-KADER’İN YAZILIŞ AMACI VE MUHTEVİYATI

Bilindiği üzere irade (kader) problemi, İslâm düşüncesinde ilk dönemlerden itibaren üzerinde birçok tartışmanın yapıldığı önemli problemlerden birisidir. İlk dönemde bu konuda aşıptan veya çevreden Hz. Peygamber’in yanına gelip ona soru soranlar olduğu gibi kimi zaman da, bizzat Hz. Peygamber’in sohbet ve ilim meclisleri sırasında bazı yönleriyle bu konuya değindiği bilinmektedir. Ancak irade ve kader anlayışı ile ilgili olarak bu dönemdeki açıklamalar, büyük tartışma ya da görüş ayrılıklarına zemin oluşturacak türden değildi. Sözgelimi Hz. Peygamber’e, genellikle “*Kader nedir?*”, “*Kişi eceliyle mi ölür?*” ya da “*Allah’ın zâtı hakkında ne söylenebilir?*” tarzında sorular sorulmuş o da, soru soranı ya da muhatabı ikna edici düzeyde cevaplar vererek açıklamada bulunmuştur. Hz. Peygamber’in vefatıyla birlikte dört halife döneminde de benzer soru ve problemler yaşanmış ancak, halifelerin tutarlı davranışları ve açıklamalarıyla problemin üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Özellikle de Hz. Ömer döneminde, kader ve irade problemiyle ilgili sorular karşısında onun dirayetli ve muktedir tarzına paralel olarak aklı, ahlâkî ve rasyonel düzeyde açıklamaların yapıldığı bir gerçektir. Ne var ki Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde İslâm tarihinde yaşanan iç olaylara istinaden kader, irade özgürlüğü ve insanın fiilleri problemi daha yüksek sesle tartışılmaya ve yaşanan sorunlara çareler aranmaya başlanmıştır. Öyle ki yaşanan olayları ilâhî irade ve hikmet ekseninde ele alanlar “cebîr” doktrinini öncelerken, problemin doğrudan insanı ilgilendiren yönünü öne çıkararak insan fiilleri ve özgürlüğü bağlamında yaklaşanlar da “ihtiyâr” doktrinini anti tez olarak savunmuşlardır. Dolayısıyla Allah’ın ilim, irade, kudret ve tekvin sıfatları gibi subûtî sıfatlar bağlamında değerlendirilen bu problem, “cebîr” ile “ihtiyâr” ikilemi arasında gidip gelen çoğu zaman da birbirine karşıt çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ikilemin yaşanmasının en önemli sebebi ise, irade söz konusu olduğunda Allah’ın sonsuz ilim, kudret ve iradesiyle insanın başından geçecek olayları ezelde bilip takdir etmesiyle bu fiilleri işleyen insanın bunları gerçekleştirme noktasında ne kadar özgür ve iradeye sahip oldukları meselesidir. Daha açık bir deyişle irade ve kader probleminin özünü oluşturan ilâhî taraf ile insanî taraf, farklı varlık kategorilerini oluşturmuş olduklarından mesele fazlasıyla karmaşık ve tartışmalı bir hal almıştır. Çünkü irade konusu, sadece ilâhî taraf dikkate alınarak çözümlenmeye çalışıldığında insanın yapıp-etmelerinin veya imtihanının herhangi bir anlamı kalmamaktadır. Öte yandan olaya sadece insan fiilleri, yapıp-etmeleri, özgürlük ve irade hürriyeti eksenin değerlendirildiğinde de, hem ilâhî olanın âlemlere ve insana olan müdahillliği

hem de Kur'ân'ın çok sarih olan âyet ve beyanatlarına zıt bir durum hâsıl olmaktadır. Hiç kuşkusuz bu çerçevede kurulacak hassas bir denge, irade problemini bütün yönleriyle ortaya koyma ve açıklamada daha isabetli ve tutarlı sonuçların elde edilmesine imkân tanıyacaktır.

Kendi döneminde irade ve kader problemiyle alakadar olmuş olan şahsiyetlerden birisi de Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi'dir. Hiç şüphesiz ki, iniş ve çıkışlarla dolu hayatı ve sürgünlerle geçen ömrü Mustafa Sabri'yi irade konusunda temkinli ve ihtiyatlı davranmaya sevk etmiştir. Yaşadığı dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarına denk geldiğinden dâhilî ve haricî pek çok olumsuz inanç, görüş ve düşünce karşısında İslâm'ı ve onun evrensel ilke ve esaslarını savunmaya koyulmuştur. Öyle ki onun yabancı inanç, fikir ve yaklaşımlar karşı inatla savunduğu düşüncelerinden birisi irade ve kader konusundaki değerlendirmeleridir. Mustafa Sabri, özellikle de irade ve kader konusunda İslâm'a verilen zararın dıştan çok içten saik ve etkenlerden kaynaklandığını tespit etmiş ve dini ihya ve tecdit projelerinin bu doğrultudaki olumsuz yanlarına dikkati çekmiştir.

Osmanlının çöküşüyle birlikte Batı'da ortaya çıkan Pozitivist ve Materyalist yaklaşımların İslâm dünyasına ve akidesine ciddi boyutta zararı olduğunu düşünen Mustafa Sabri, irade ve kader konusunda Batının telkin ettiği bütün düşünceleri dışlamıştır. Hatta o, bu anlamda Batı etiketli düşünce akımlarının etkisi altında kalarak irade ve kader konusunda başta İslâm'ı daha özelde de Osmanlı'yı mesul tutan modernistlere her seferinde karşı çıkmış ve şiddetle karşı koymuştur (Mustafa Sabri Efendi, 1998, s. 42-64).

Mustafa Sabri İslâm milletlerinin geri kalma sebeplerini kader inancına bağlayanları eleştirerek kadere inanmanın, bırakın müslümanları geride bırakmayı aksine birçok faydaları içinde barındırdığını ifade etmiştir: "Her şeyi kadere bağlayan ve Allah'a havale eden akidenin, tamamen kadere teslim olarak insanı çalışmaktan, işten ve hayatın gerektirdiği hareketlerden alıkoyduğunu düşünmesi için hiçbir sebep yoktur. Çünkü o, kâinata sadece Allah'ın hükmünün geçerli olduğunu kabul eden akideye inandığı için üzerine yıkılacağını hissettiği binanın altında durmaz.

Hükmün sadece Allah'ın elinde olduğuna inanmadığı zaman nasıl kaçarsa öyle kaçır. Onun, daima kadere teslim olup ölümü bekleyeceğini, ruhlarını büyük paralarla doyuran günümüz Müslümanlarının yaptığı bu gibi hataları yapmayacağını ve daima muhtaç birisi olarak kalacağını hiç düşünmeyiniz ve endişe etmeyiniz..." (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 302).

3. ‘MEVKÎFU’L-BEŞER TAHTA SULTÂNÎ’L-KADER’E GÖRE CEBİR İLE MESULİYET ARASINDA İNSAN

Mustafa Sabri’ye göre insanın ihtiyarî fiilleri konusunda üç mezhep vardır: Cebriyye, Mu‘tezile ve Eş‘ariyye. Cebriyye’ye göre insanın ihtiyarî fiilleri sadece Allah’ın kudretiyle meydana gelir ve bu fiilleri konusunda insanın hiçbir tesiri yoktur. Mu‘tezile’ye göre insanın ihtiyarî fiillerine mutlaka bir kudreti vardır ve bu fiiller bu kudretle oluşmaktadırlar. Eş‘ariyye göre ise, insanın ihtiyarî fiilleri üzerinde bir kudreti vardır ancak, bu kudretin hiçbir tesiri yoktur. Onun fiillerinin mutlak yaratıcısı Allah’tır. İnsanın kendi fiilleriyle alakası ise, o fiillere mahal olmaktan ve hiçbir etkisi olamayan kudretinin Allah’ın etkili kudretiyle onlara yaklaşmasından ibarettir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 68).

Mustafa Sabri, irade hürriyeti veya kader konusunda insanı mecburiyet ile mesuliyet arasında bir dengede görerek değerlendirmelerde bulunmuştur. O, *İnsan ve Kader* isimli eserinde bu konuyu izaha kavuştururken temel referans noktasını şu şekilde tavsif etmektedir: “Allah dileseydi, elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Ancak O, dilediğini saptırır dilediğini de hidayete erdirir. Muhakkak ki hepiniz, yaptıklarınızdan sorumlu tutulacaksınız.” (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 67).

Bu âyet, bu kitapta incelemek istediğimiz meseleye büyük bir açılım getirmektedir. Bu bakımdan konuya onunla girdim. Bu âyet, birtakım görüşler arasında beni tatmin eden görüşümün özetidir. Hangi mezhep bu iki temel esasın ikisine de önem vermeyi bırakır ve birine dikkat etmezse, diğerini de bozar. Ben de onu, dostlarına ve yardımcılarına bırakıyorum. Muvaffakiyet Allah’tandır.” (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 67).

Mustafa Sabri Efendi, Kur’ân’da cebre işaret eden veya bu anlamı vurgulayan âyetlerin insana mecburiyet yüklediğini düşünmektedir. Ona göre insan, fiillerinde mecburiyet altındadır. Ancak bu mecburiyet algısının Cebriyye’nin anlayış ve görüşünden farkı, insanı aynı zamanda kudret ve irade sahibi bir varlık olarak kabul etmesidir. Böylece mecburiyetle mesuliyeti bir araya getiren Mustafa Sabri, mesuliyet esasını muhafaza etmeyen Cebriyye’nin sapık ve dalalet ehlerinden olduğunu beyan etmiştir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 50). Ona göre her şeyin hidayet ve dalaleti Allah’ın elinde olduğu için, insanın hem hayrı hem şerri sadece Allah’ın dilemesiyle gerçekleşmektedir. Bu durumda insanın elinde olan hiçbir şey yoktur ancak bu durum, onu sorumluluk ve mesuliyetten de kurtarmamaktadır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 73-74). Çünkü Kur’ân’da cebre işaret eden âyetler olduğu gibi insanın mesul ve sorumlu olduğuna

işaret eden âyetler de vardır. Bu mesuliyet ve sorumluluğu insana yüklediği için Allah, asla insana zulüm ve kötülük etmiş olmaz. Dolayısıyla ona göre insan, “fâil-i muhtâr suretinde mecburdur.” (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 225).

Öyle anlaşıyor ki Mustafa Sabri, iradeyi üç kısımda değerlendirmektedir. Birincisi; Allah’ın, mutlak ilim, irade ve kudretiyle insanın üzerindeki hükümlanlığı ve onların fiillerindeki etkisi. Zira âlemde, Allah dilemedikçe hiçbir şey olmamaktadır. Diğeri de; imtihan için yaratılmış olan insanların fiillerinden sorumlu olması. Hiç kuşkusuz o, bu bakış açısıyla, kuldun her irade ve sorumluluğu kaldıran ve onu pasif kılan Cebriyye ile insana yapıp-etmelerinde ve eylemlerinde irade gücü ve imkânı tanıyan Mu‘tezile’yi reddetmiştir. Başka bir deyişle nesnel alandaki fiilleri ve ihtiyarı konusunda insanın elini kolunu bağlayan Cebriyye ile insanı aktif ve sorumlu kılan Mu‘tezile arasında orta yolu bulmak istemiştir. İşte onun için üçüncü kader yolu budur. Onun cebirden anladığı, kesinlikle Cebriyye’nin savunduğu bir zorlama ve ikrah değildir. Diğer yandan özgürlük, ihtiyar ve sorumluluktan anladığı da yine Mu‘tezileninki gibi değildir. Mustafa Sabri, mecburiyet derken ihtiyarî bir mecburiyeti; ihtiyar ve özgürlük derken de, bu mecburiyeti hesaba katan bir irade anlayışını incelemiş ve benimsemiştir. Onun teolojisinde irade ve kader, bu iki dengeyi hesaba bir anlayışa istinat etmektedir ve asla birisi, diğerini dışarıda tutmamaktadır. Aksi takdirde o, Kur’ân’la çelişkiye düşüleceğini ve meselenin yanlış anlaşılabilirliğini düşünmektedir. Mustafa Sabri, cebir ile ihtiyar arasındaki bu açmazı şu şekilde tavzih etmektedir:

“Eğer, mesuliyetle mecburiyet nasıl birleşebilir. Bir şeye mecbur olan kişinin, ondan mesul olmaması gerekmez mi? denilirse, biz de deriz ki: Biz, bu gerekliliği kabul etmeyiz. Zira biz, insanın kendisi için herhangi bir faydaya, zarara, hayra ve şerre malik olamayacağını; bununla birlikte Allah’ın yanında ve tabî olan Nebî’sinin yanında mesul olacağını söylüyoruz: Üstelik bunu kendi hevâmızla da söylemedik; hem aklî hem de naklî delillere tutunarak söyledik. Hülâsa bizim görüşümüz şu âyet içerisinde vardır: “Allah dileseydi, elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Ancak O, dilediğini saptırır dilediğini de hidayete erdirir. Muhakkak ki hepiniz, yaptıklarınızdan sorumlu tutulacaksınız.” Onun için biz diyoruz ki, Allah’ın dilediğini sapıtıp dilediğine hidayet verdiğine dair Kur’ân âyeti vardır. Dolayısıyla her insanın, hayrı da şerri de Allah’ın dilemesine bağlıdır. Hiçbir şey insanın elinde değildir. Buna rağmen o, mesuldür ve Allah, bu mesuliyeti ona yüklediği için zulmetmiş sayılmaz. Biz, yaptıklarına göre dünyada karşılık görecekları hususunda tereddüt etmediğimiz halde,

Allah'a zulmü nasıl isnat edebiliriz? Yani, insanlara amellerine göre karşılık veren Allah'ı, onlara zulmetmekten tenzih (uzak) etmemiz son derece tabiidir. Çünkü biz, insanların fiillerinden mesul olduklarını ve bizden o fiillere hak aldıklarını gördük. Dünyada bize baskı yaparlarsa, onların bu amellerinden karşılık görecekları hususunda hiç tereddüt etmeyiz.” (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 229-230).

Mustafa Sabri, irade konusunda mecburiyet ile mesuliyeti birleştirmiştir. O, Allah'ın sonsuz ilim, kudret ve iradesiyle insanlardan bazısını hidayete erdirdiğini ancak, bazısını da dalaletе düşürdüğünü söylemektedir. Bununla birlikte son tahlilde hidayete erenin de dalaletе düşenin de insanın ihtiyarı çerçevesinde olduğunu belirterek (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 231) meselenin, hiçbir biçimde te'vile gerek duyulmayacak kadar sarıh olduğu kanaatinde (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 231-232). Mustafa Sabri, kader ve irade konusunun akılların üstünde bir konu olduğunu söyleyerek (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 230) bu konuda insanı ikileme düşüren veya zahiren çelişik gibi algılanan durumların dine ters ve çelişik olarak değerlendirilemeyeceğini savunmuştur. O, bu konuda Kur'ân'dan şu âyetleri delil getirmektedir:

“De ki: Çalışınız! Çünkü yaptıklarınızı Allah, Resulü ve mü'minler görecektir. Hepiniz mutlaka gaybı ve hazırı bilen Allah'ın huzuruna çevrileceksiniz ve o zaman ne yaptığınızı O, sizlere bildirecektir.” (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. III, s. 58).

“Erkekten ve dışiden, her kim mü'min olduğu halde iyi amel işlerse, muhakkak ki onu güzel bir hayat ile yaşatacağız ve işlemekte olduğu amellerin daha güzeliyle mükâfatlarını elbette vereceğiz.” (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. III, s. 58).

“Yarın kıyamette, onlar yaptıklarının cezasını çekeceklerdir.” (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. III, s. 59).

“Hakikaten insan için kendi çalıştığından başkası yoktur. Muhakkak ki onun ameli, yarın (kıyamet) görülecektir.” (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. III, s. 59).

Mustafa Sabri'ye göre insanlar, Allah'ın kendilerinden yapmalarını istediği fiillerini kendi irade ve ihtiyarlarıyla yaparlar. Yaptıkları şeyleri kendi irade ve ihtiyarlarıyla yaparken muhtar oldukları gibi, sadece Allah'ın kendilerinden seçmelerini istediği şeyleri seçebildikleri için de mecburdurlar. Mustafa Sabri, Ehl-i Sünnet'in kader konusunda “*cebiri de yoktur, tefvizi de yoktur. Fakat ikisi arasında bir durum vardır*” şeklindeki görüşüne karşı çıkarak, “*hem cebir hem de tefviz vardır; çünkü insan istediğini yapar. Cebre benzer bir durum vardır; çünkü insan Allah'ın*

dilediğinden başkasını yapamaz” demiştir. Mustafa Sabri, kabul edilen bu “cebr”in, insanın fiillerine doğrudan tesiri olmaması açısından bilinenden farklı olduğunu ve Cebriyye’nin savunduğu anlayışın dışında tutulduğunu kabul etmiştir. Aynı şekilde tefviz konusunda da, işleri kendisine havale edenin seçtiği ve istediği şeyleri seçebildiği için Mu‘tezile’nin savunduğu anlayışın dışında bir görüşü desteklemiştir. Buna göre insan, istediği şeyi yaparken sadece Allah’ın yapmasını istediği şeyi gerçekleştirebilir (Öğük, 2014, c. IX, s. 141-142). İstedğini yapan da isteyen de yine kendisi olmuş olur. Dolayısıyla insan istediğini yapabildiği için tefvizdedir. Ancak Allah’ın isteğinin dışında bir şey yapamadığı için de cebirdedir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 66).

Mustafa Sabri’nin, cebirle tefvizi birleştirme konusunda düşünce olarak Eş‘arî mezhebine yakın durduğunu söylemek gerekir. Nitekim o, insanların fiillerinin Allah’ın kudretiyle mahlûk olduğunu, söz konusu fiillerin yapılmasında veya meydana getirilmesinde insanın iradesinin etkin olmadığını düşünmüştür. Zira Eş‘arî kelâmında mümkün olan her şey vasıtasız olarak Allah’a havale edilmiştir. “*Allah, her şeyin yaratıcısıdır*” (ez-Zümer: 39/62) veya “*Allah, sizi ve yaptıklarınızı yarattı*” (es-Saffât: 37/96) gibi âyetler, hem insanların hem de onların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ortaya koyan en açık delillerdir. Mustafa Sabri, aslında bu âyetlerin Mu‘tezile’yi de reddettiğini savunmuştur. Hatta o, bu âyetleri sıraladıktan sonra, “*bu âyetler karşısında insan nasıl fiillerinin yaratıcısı veya mucidi olabilir?*” diye sormaktan kendini alamamaktadır. Ona göre ulûhiyet ortaklık ve müşareket kabul etmez (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 316).

Mustafa Sabri’ye göre insan, bütün fiillerinin yaratıcısı ya da doğrudan mucidi olsaydı, zorunlu olarak bütün fiillerini tafsilatıyla bilmesi gerekirdi. Halbuki, durum hiç de böyle değildir. Nitekim Allah, “*Yaratan hiç bilmez mi?*” (el-Mülk: 67/14) buyurmuştur. Sözelimi bir başkasının kullandığı makineyi kullanmak isteyen biri, bu makinadaki alet ve teçhizatın nasıl hareket ettiğini veya iş özelliklerinin neler olduğunu bilmekten öte, o makineyi nasıl ve ne şekilde kullanabileceğine ihtiyacı vardır.

Eş‘arîler’e göre insanın, hâdis de olsa bir “kudreti” ve “iradesi” vardır. Ancak bu “kudret” ve “iradenin”, Allah’ın sonsuz ilim, kudret ve iradesi yanında hiçbir tesiri yoktur. Onlara göre insanın fiilleri vardır ancak bunlar, Allah tarafından yaratılmıştır. İnsanın fiillerinin dayandığı bir iradesi de vardır; bu sebeple de insan, ihtiyar sahibi addedilmiştir. Dolayısıyla insanın ihtiyar sahibi olması ve fiillerine de ihtiyarî fiiller denilebilmesi için bu fiillerin, insanın irade ve ihtiyarına dayanması yeterlidir. Ancak bu irade ve

ihtiyar, potansiyel olarak insandan kaynaklanmaz; tam aksine Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir (eş-Şehristânî, 1934, s. 243-244). Bu nedenle Eş'arîler'e göre insan, fiillerinde ihtiyar sahibi olduğu halde yine de ihtiyarında mecburdur. İnsanın fiillerinin ihtiyara dayanması, ihtiyarının da başka bir ihtiyara dayanmaması, fiillerinin ihtiyarî olarak nitelenmesine sebep olmuştur. Bu da, insanın fiillerinde muhtar olmasını sağlamıştır (eş-Şehristânî, 1934, s. 243-244).

Mustafa Sabri Efendi, gerçekliğe ve hakikate en yakın iki mezhep olarak takdim ettiği Eş'arîlik ile Mâtürîdîliği irade anlayışları konusundaki tutumlarından dolayı birbirinden ayırmış ve özellikle de Mâtürîdî kelamcılarca savunusu yapılan küllî irade ve cüzî irade anlayışına eleştiride bulunmuştur. Bilindiği üzere Mâtürîdîler, küllî iradenin Allah tarafından yaratıldığını ancak, cüzî iradenin mahlûk olmadığını dolayısıyla da insan tarafından yaratıldığını savunmuşlardır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 80). Cüzî irade, kulların mülkiyetinde olan ve kullara nispet edilen fiillerden ibarettir. Küllî irade, yapmak veya yapmamak gibi iki şeyden herhangi birini tercih özelliğine sahip olan irade sıfatının ismidir. Cüzî irade de, küllî iradenin belirli bir yöne yönelmesidir (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 81). Cüzî iradenin yaratıldığını ve onun Allah'tan olduğunu kabul eden Eş'arîler'e göre, insanların kendi fiillerine olan katkısı, bu fiillere ve bu fiillerin irade ve ihtiyarına mahal olmaktan öteye geçmez. Bu nedenle de insanlara nispet edilen "kesbin" anlamı ise, oldukça karışık ve bir o kadar da gizemlidir. Buna göre Mustafa Sabri, irade anlayışlarındaki farklı tutumları sebebiyle önceden tabi olduğu ve savunduğu Mâtürîdîliği sonradan kabullenmekte zorlanmıştı (Mustafa Sabri Efendi, 1401/1981, c. III, s. 58). Onun bu husustaki yaklaşımı şöyledir:

"Kaza ve kader meselesinde farklı iki mezhep olan Cebriyye ile Mu'tezile mezhebini ve bu ikisi arasında mutavassıt iki mezhep olan Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'yi anlattıktan sonra gerçeğe en yakın ve en kabule şayan mezhebin Eş'ariyye olduğunu söyleyebiliriz. Eş'ariyye'nin cebre meyletmesi ve ondaki kesbin anlamının anlaşılabilmesi tercih edilmesine mani değildir. Mâtürîdiyye mezhebinin ve mefhumunun açıklığı da Eş'ariyye mezhebine karşı tercih edilmesini gerektirmez. Kaza ve kader meselesinin son derece kapalı oluşu kaderin bir sır oluşundan kaynaklanmaktadır..." (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 81).

Mustafa Sabri, insanın ihtiyarını lafzî ve şekli okumaların tamamen ötesinde "hakikî" olarak tasavvur etmiştir. Ona göre insanın ihtiyar hakikîdir; insan sadece mana ve netice açısından mecburdur. Lafzî ve şekli ekli ihtiyar, hakikî olmayan ihtiyar anlamına gelmemektedir. İhtiyarı yok

eden fakat sorumluluğu ortadan kaldırmayan bu cebri, ikrah manasındaki cebirden ayırmak için “*manevi cebir*” (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 85) olarak niteleyen Mustafa Sabri, mecburiyet ile mesuliyeti birleştirme sebebini de âyetlere dayandırmıştır.

Mustafa Sabri’ye göre insanın fiilleri, Allah’ın izni ve iradesiyle meydana gelir. Bu nedenle Allah’ın iradesine aykırı bir fiilde bulunmak asla mümkün değildir. İnsan pratikte dilediğini yapsa da ya da yapar görünse de, gerçekte bu Allah’ın iradesinden başka bir şey değildir. İnsan mecburdur ancak, aynı zamanda sorumludur da. Sorumlu olması pratikte fiilini iradesiyle yapmasından, mecbur olması da Allah’ın kendisi hakkında dilediğinin dışına çıkmamasından dolayıdır. Bu bakımdan Mustafa Sabri, kulun fiillerini hem Allah’ın meşîetiyle gerçekleştirmesi hem de sorumlu olmasının izahının zor olduğunu ancak bunun, kaderin bir sırrı olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. O, Allah’ın insanın fiilleri veya yapıp-etmelerinin üzerinde umumî bir hâkimiyeti olduğu görüşünü desteklemek için “*Allah dileseydi elbette hepinizi tek bir ümmet yapardı. Fakat Allah, dilediğini saptırır, dilediğini, de hidayete erdirir. Siz ise yaptığınız her şeyden mesulsünüz*” (en-Nahl: 16/93) âyetini delil olarak göstermiştir. Hiç kuşkusuz Mustafa Sabri, Kur’ân’da bu anlama gelen âyetlerin aynı zamanda insana mecburiyet yüklediğini düşünmektedir. Ona göre insan mecburdur, fakat bu mecburiyet algısının Cebriyye’nin benimsediği ve savunduğu anlayıştan farkı ise, kulu aynı zamanda kudret ve irade sahibi bir varlık olarak görmesidir.

4. ‘MEVKÎFU’L-BEŞER TAHTÊ SULTÂNÎ’L-KADER’E GÖRE KADER İLÂHÎ BİR SIRDIR

Mustafa Sabri Efendi, “*İnsan ve Kader*” isimli eserinin ilk cümlelerini bu konuya tahsis etmiştir:

“*Filozofların akılları ve âlimlerin ilimleri, bu konuyu anlamaya kâfi gelmemiştir. Bilmen gerekir ki kader, Allah’ın sırlarından bir sırdır. İşte bu yüzden kulların fiilleri konusunda âlimler ve filozoflar, birtakım mezheplere ayrıldılar. Onlardan bazıları kaderin inkârına ve kesin nassların manalarından uzaklaşmaya yönelirken, bazıları aklın bedahetine (bizatihi doğru bilgi verebileceğine) muhalefete ve onlardan bazıları da zayıf nazariye ihdasına yöneldiler. Şayet bu zayıf nazariyelere hak verecek olursan kaderi, sır olmaktan çıkararak kaderin de aklın şahitliğinin de inkârını içeren basit bir meseleye indirgemiş olursun. O zaman zayıf nazariye sahipleri de, bunlar arasında bir yol bulmak isterler.*” (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 14).

Kader ve irade konusundaki yaklaşım ve değerlendirmelerine bakıldığında Mustafa Sabri'nin, genellikle iniş-çıkışlar dolu ve zorlu hayat koşullarının görüş ve düşüncelerinin teşekkülünde belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. O, kader ve irade konusunda insanların sınırlı ve mukayyed akıllarının yetersiz kaldığını, meselenin künhüne vakıf olamadıklarından bu hususta birçok yorum ve değerlendirmelerin hâsıl olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda hem Cebriyye'nin ilâhî determinizmi hem de Mu'tezile'nin akılcı ve rasyonel beyanlarını tamamen dışlayan Mustafa Sabri, Mâtürîdiyye'nin geliştirdiği ve insanın kişisel potansiyeline dayalı cüzî irade görüşünü de kökten yok saymıştır (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 129). Bu açıdan onun bu konudaki inanç, görüş ve yaklaşımını destekleyen en uygun hareket olarak Eş'arîlik kabul görmüştür.

“Kaza ve kader meselesinde mezheplerin en hayırlısı, Ehl-i Sünnet İmamı Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin mezhebidir. O, mücâhede sancağını açan ve Mu'tezile'den ayrılan ilk kişi olarak asırların en hayırlısı olan İslâm'ın ilk asrındaki akideyi diriltmiş; ilm-i kelâmı Mu'tezile, Mürcie ve Müşebbihe mezheplerinin soktuğu durumdan kurtararak ona yepyeni bir şekil vermiştir. Mezhebi, Ehl-i Sünnet kelâmcıları arasında bir umde olmuştur...” (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 14).

Mustafa Sabri, irade ve kader konusunun “ilâhî bir sır” olarak telakki etmiş olması sebebiyle İslâm mezheplerinin bu hususa riayet etmeleri ve büyük bir özen göstermeleri gerektiğinin altını çizmiştir. O, hangi mezhep olursa olsun bu meselenin kolay ve anlaşılır bir mesele olduğunu söylerse, asla hakikate uygun bir beyanda bulunmadığını beyan ettiğini savunmuştur (Mustafa Sabri Efendi, 1989, s. 81). Bu nedenle irade ve kader meselesinin çözümlenmeyişi ilâhî sırda dayandıran Mustafa Sabri'ye göre, kesinlikle bu sırrı ifşa etmemek, onun gizliliğini muhafaza etmek ve kader ilâhî bir sır olmaktan çıkartmamak gerekir. İslâm düşünce tarihi içinde bu sır ve gizliliğe riayet den tek mezhep Eş'arîlik'tir. Aslında bakıldığında Mustafa Sabri'nin savunduğu biçimiyle kaderin ilâhî bir sır oluşu, insanın, Allah'ın yarattığı bir irade ve kudretle fiilini gerçekleştirmeye manidir. Çünkü kaderin ilâhî bir sır olduğunu kabul eden anlayışa yakışan insanın kendi gerçekleştirdiği fiili üzerinde herhangi bir tesir gücü olmadığına inanmak ve bütün her şeyi Allah'a bağlamaktır.

Mustafa Sabri, kader ve irade meselesinin ilk bakışta insan tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi ve çözümünü noktasında birçok soruyu beraberinde getirmesinden dolayı olayı bir “sır” ya da “çözümlenemez bir gerçeklik” olarak tavsif etmiştir. Anlaşılan o ki Mustafa Sabri, bu meselede üstesinden gelemediği veya cevabını bulamadığı sorular karşısında çıkar bir yol

bulamayınca konuyu “sır” bağlamıştır. Hemen şunu belirtmek gerekir ki o bu tavrıyla, bir anlamda irade ve kader meselesini çözebileceğini düşünmüşken gerçekte daha da içinden çıkılmaz bir hale sürüklemiştir. Çünkü insanı ilgilendiren ve onun alakadar olduğu bir konunun gizemli ve esrareniz olması düşünülemez. Zira irade ve kader meselesi, bilinen bir mesele olduğundan “kader” adını almış ve itikat olarak kabul görmüştür. İnsan bilemediği, anlayamadığı veya hiçbir şekilde üstesinden gelmediği bir şey niçin “kader” desin? Kaldı ki irade ve kader, hiç bilinemez ve anlaşılamaz bir şey olsaydı o takdirde, onun “sır” olması da mümkün olmazdı.

İrade ve kader konusunu “çözülemez ilâhî bir sır” olarak takdim eden Mustafa Sabri’nin bu hususta kafası oldukça karışık gözükmektedir. O, bir taraftan insana hâdis bir kudret vererek olayı çözdüğünü söylerken diğer yandan da, bu konuda olup biten her şeyi Allah’a ısmarlayan bir bakışı öncelediğinden ciddi bir ikilem yaşamıştır. Bu nedenle olsa gerek ki o, bu gerilim, ikilem ve problemi dahi kaderin bir sırrı olarak algılamıştır. Her ne kadar onun, irade ve kaderi Allah’a dayandıran ve mutlak hâkimiyetin O’nun elinde olduğuna dair savunusunun anlaşılır ve izah dileyebilir tarafı olsa da, insanın mesuliyeti bağlamında irade özgürlüğünü ve muhtariyetini savunması tam bir çelişki arz etmekte ve kaderin ilâhî bir sır olduğu kuramına gölge düşürmektedir. Zira insana nesnel alandaki eylem ve davranışları noktasında hâdis de olsa kesin muhtariyet bahşeden bir bakış açısının, kader çözülemez bir ilâhî sır olduğu tezini çürüttüğü hatta bu tezin inandırıcılığını da yok etmiş olduğu bir vakiadır.

5. ‘MEVKÎFU’L-BEŞER TAHT E SULTÂNÎ’L-KADER İSİMLİ ESERİN KADER ve İRADE KONUSUNU İNCELEMESİ AÇISINDAN YETERLİLİĞİ

Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı’nın son dönemlerini en yüksek makamda müşahede etmiş ender şahsiyetlerden birisidir. Kur’ân, Sünnet, ilim, irfân ve zühd çizgisinde derinleşen bir hayata sahip olan Mustafa Sabri’nin, özellikle de inanç, düşünce ve yaklaşımlarının teşekkülünde yaşadığı maceralı hayat serüveninin payı yüksek olmuştur. Sürgünlerle geçen bir hayat macerası veya iniş ve çıkışlarla dolu bir yaşam serüveni, onu odaklandığı ve sabit olduğu noktadan alıp farklı bir noktaya taşımıştır.

Hiç kuşkusuz onun, önceleri farklı bir tasavvur ve anlayışla benimsediği ve savunduğu görüşlerinden birisi de irade konusuna olan yaklaşımı, yani kader mevzusudur. Aslında bu konuda, onun kaleme aldığı *Dinî Mücedditler* kitabına bakıldığında Mâtürîdî bakış açısı büyük oranda

yansımasını bulmuşken yine kendisine ait *İnsan ve Kader* isimli eseri ise, ilk serin biraz daha zıddına yönelik olarak hazırlanmış gibidir. Başka bir deyişle *Dinî Mücedditler*'de kader konusu Allah'ın yaratması insanın da kesbi çerçevesinde bilinen klasik Mâtürîdî anlayışa uygun olarak tasarlanmıştır. Ancak aynı durumu *İnsan ve Kader*'de bulmak nerdeyse mümkün değildir. Mısır'daki sürgün hayatı ve Mısır'daki dinî anlayışın, onun Eş'arî anlayışı savunmasında hatta bu mezhebe bağlı kalmasında doğrudan etkili olmuştur. Öyle ki sürgünde geçen bir ömrün ardından ya da üst makamlardayken alaşağı edildiği bir süreçte Mustafa Sabri, Eş'arî akaidine yönelmiştir. Belki de yaşadıklarıyla savunacaklarının en iyi adresi olarak Eş'arî kelâmına rücu etmiştir. Her ne kadar o, irade ve kader konusundaki yeni yaklaşım ve değerlendirmelerinin ardında yatan ana etkenin, Batılıların görüş ve düşüncelerine karşı çıkmak veya Batının etkisinde kalmış olan içerideki çağdaş İslâmcıların itirazlarına cevap vermek olduğunu söylemiş olsa da, anlaşılan o ki yaşadığı eziklik, dışlanmışlık ve sürgünlerin acısının telafi edilmesinin bir başka yöntemi olduğu gerçeğidir.

Onun kader ve irade konusundaki en önemli yaklaşımı insanı, “mecburiyet” ile “mesuliyet” arasında konuşturarak bakış açısıdır. Onu böylesi bir inanç ve tutuma sevk eden en önemli nedenin Kur'an'a olan bakış açısında gizli olduğu anlaşılmaktadır. Veya yaşadıklarını, en iyi telafi etmenin yolunun bu bakış açısında saklı olduğunu düşünmüş de olabilir. Mustafa Sabri, özellikle de *İnsan ve Kader* isimli eserinde Kur'an'da cebre işaret eden âyetleri incelemiş ve kullanmış olması böylesi bir inancı savunmasında etkin olmuştur. Ancak yapılması gereken Kur'an'da geçen insan hürriyetine yer veren âyetleri de birlikte ele alıp değerlendirmektir. Mustafa Sabri, bu bağlamda cebre işaret eden veya vurgu yapan âyetleri ön plana çıkardığından, âlemde olup biten her eylemin mutlak yaratıcısı ve sahibinin de Allah olduğu kanaatine ulaşmıştır. Böylesi bir konuda yapılması gerekli olan ilk şey, Kur'an'da hem cebre (el-Âl-i İmrân: 3/166; el-Kamer: 54/49) hem de ihtiyara (el-Ankebût: 29/14; el-Yâsîn: 36/54; es-Secde: 32/19-20) vurgu yapan temel âyetleri baz alarak bunlar arasında bir çözümleme girişiminde bulunmak ve senteze ulaşmaktır. Mustafa Sabri Efendi, bir “sır” olarak tanımladığı irade ve kader konusunu Kur'an'dan sadece cebre işaret eden âyetlerle desteklemeye ve ispat etmeye çalıştığı için bir yığın çelişkiyle karşı karşıya kalmıştır. Eğer insanın mesuliyeti ve sorumluluğu savunulacaksa, o takdirde onun iradesi cebre niçin mahkûm edilsin? Yahut da tersinden hareket edersek, cebir altında tutsak ettiğiniz bir iradenin, hangi gerekçeyle veya hangi gerekçeye dayanarak ihtiyar sahibi olabileceğini düşündünüz? Kısacası irade söz konusu olduğunda cebre mahkûm ettiğiniz insan için, bazı sorumluluklara sahiptir ve yapıp ettiklerinden de mesuldür

demek yeterli değildir. Çünkü insana yüklenen bu sorumluluk ve mesuliyet, onun işledikleri fiillerinde bir şekilde tesirinin olduğunu göstermeye kâfidir. Öyle ya şayet insan, fiillerinden sorumlu ve mesul olacaksa bu durumda niçin bu fiillerini gerçekleştirmeye gücü olmasın? Kur'ân'ın ifadesiyle imtihana tabi tutulan ve yaptıklarından sorumlu olan insanın fiillerinin doğrudan yaratıcısı ve sahibi olması gerekir. Hadiseye Kur'ân nokta-i nazarından bakıldığında insanın ihtiyar ve özgürlüğüne vurgu yapan birçok âyet bulunmakla birlikte Mustafa Sabri, daha çok kendi görüş ve düşüncelerine uygun yaklaşımı kabullenmiştir. Ne var ki o, bu hususta gerçekte çift yönlü düşünmüş olmasına rağmen meseleyi izahta zorlandığından tek yöne iltica ederek hareket etmiştir. Çünkü onun, cebre vurgu yaptığını zannettiği âyetler, aslında insana sorumluluk ve mesuliyet yüklendiğini ortaya koyan âyetlerdir. İrade ve kader konusu gibi üzerinde bu denli tartışmaların serdedildiği bir konuda, Kur'ân'ın hem cebre hem de ihtiyara vurgu yapan âyetlerini birlikte değerlendirip sentezlemesi gerekirken, Eş'arî anlayışa olan sadakat ve bağlılığı onu bu çeşit bilimsel analizden yoksun bırakmıştır. Bu yaman çelişki, her seferinde onun yüzüne vurulmuş ve itirazlara gündem olmaktan kendisini kurtaramamıştır.

6. SONUÇ

Mustafa Sabri, irade ve kader konusunda herhangi bir açmaza veya çözüme ulaşamadığında onun esrarengizliğini ve gizemliliğini önde tutarak muhataplarına cevap vermek istemiştir. Bu bağlamda kendisine en uygun akaidin de Eş'arî akaidi olduğunu alenen beyan eden Mustafa Sabri, çelişkiye düşmekten kendisini kurtaramamıştır. Zira tamamıyla “ilâhî bir” ya da “çözümlememez bir gerçeklik” dediği mesele hakkında bu kadar konuşmuş olması hatta üzerine kitaplar neşretmesi dahi kendisini yalanlamaktadır. Bilinir ki, “sır” olarak algılanan bir hususta asla konuşulmaz ve ifşada da bulunulmaz. Çünkü “sır” denilen husus, insan aklının ve havsalasının tamamen üzerinde seyreden bir hakikati simgeler. Daha önce de belirttiğimiz gibi irade ve kader mevzusu, içeriği “bilinen” ve kendisine “itikât” edilen bir şeydir. Dolayısıyla hiç bilinemez veya sır olan bir konu hakkında, İslâm düşünce tarihinde bu kadar görüş ortaya konmaz ve Mustafa Sabri başta olmak üzere üzerine bu denli kıymetli eserler düzenlenmezdi.

Mustafa Sabri Efendi, çağının ve yaşadığı dönemin ilmî, siyasi, sosyal ve kültürel şartlarında biraz da yaşadığı kişisel serencama uygun tarzda irade ve kader konusuna eğilmiş ve o günün şartlarında çok da olumsuz sayılamayacak bazı verilere ulaşmıştır. Hiç kuşkusuz bu konuda Cebriyye ile Mu'tezile arasında cereyan eden farazi ve kısır tartışmalardan uzak kalarak

mutedil ve uyumlu olarak nitelendirdiği Ehl-i Sünnet ekolünün görüşlerini benimsemiş ve savunmuştur. Hiç kuşkusuz o, irade ve kader konusunda Kur'ân'da yansımaları bulmuş olan her iki hakikati uzlaştırma esasına dayalı mutedil ve uyumlu yorumların esas alınması gerektiğini işaret etmiştir. Zaman zaman Mâtürîdîliği zemmetmiş olsa bile bunun ardında yatan gerçek sebep de, Mâtürîdîliğin benimseyip savunduğu "irâde-i cüziyye" anlayışı değil; bunun dışında hem sivil hayatta hem de bürokratik düzeyde yaşadığı iniş-çıkışlar, sürgünler, depresyonlar ve dışlanmışlık duygusu olsa gerektir. Bütün bunlara rağmen istikamet ve karakterinden hiçbir ödün vermeyen Mustafa Sabri, meşihat makamını terkine veya ondan feragatine neden olsa dahi Ehl-i Sünnet çizgisinden asla şaşmamıştır. Belki de o, kendi demiyle Batının sopasını sallayan çağdaş İslâm âlimleri ile aynı paralelde bulunmamak ve aynîleşmemek için, bu usul ve anlayışın daha tutarlı ve kalıcı olabileceğini düşünmüş olabilir.

7. KAYNAKLAR

- Akbulut, A. (1992). Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri ve görüşleri (1869-1954). *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. VI: I, ss. 32-43, Ankara.
- Altınsu, A. (1972). Osmanlı Şeyhülislâmları. B. Y. Y., Ankara.
- Aydın, Ö. (2007). Mehmed Zâhid Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin kader konusundaki tartışması. *Uluslararası Düzceli Mehmed Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, ss. 637-647, Düzce.
- Erdal, K. (2016). Gurbetteki Şeyhu'l-İslâm: Mustafa Sabri Efendi. <http://www.iec-md.org/bookstore/> (28.12.2016).
- Karaman, H. (1974). Mustafa Sabri Efendi'nin kader inancı üzerine bir tartışma. *Diyanet Gazetesi*, sayı: 103, ss. 3-16, Ankara.
- Kurucu, A. U. (2016). Şeyhu'l-İslâm Mustafa Sabri. <http://www.iec-md.org/bookstore/> (23.12.2016).
- Mustafa Sabri Efendi, Ş. (1401/1981). Mevkîfu'l-'akl ve'l-'ilm ve'l-'âlem min rabbi'l-'âlemîn ve'l-'ibâdihi'l-mürselîn, dâru ihyâ'i't-türâsi'l-'Arabî. Beyrut.
- Mustafa Sabri Efendi, Ş. (1989). İnsan ve kader. trc. İsa Doğan, Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık, İstanbul.
- Mustafa Sabri Efendi, Ş. (1998). Yeni İslâm müctehitlerinin kıymet-i ilmiyesi (Musâ Carullâh Bigiyef'e Reddiye). Bedir Yay., İstanbul.
- Mustafa Sabri Efendi, Ş. (1969). Dinî mücedditler: Reformcular. Sebil Yayınevi, İstanbul.
- Ögük, E. (2014). Mustafa Sabri Efendi'nin kader hakkındaki görüşlerinin tahlili. *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl: 9, IX: II, ss. 27-148, Ankara.
- eş-Şehristânî, A. (1934). Nihayetu'l-ikdâm fî 'ilmi'l-keâm, nşr. Alfred Guillaume, Oxford University Press, London.
- Yavuz, Y. Ş. (2006). Mustafa Sabri Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., c. XXXI, ss. 350-352, İstanbul.